

SYLWIA DĘGA-FRĄTCZAK

 <https://orcid.org/0000-0002-3245-749X>

Centrum Rozwoju Edukacji Województwa Łódzkiego w Sieradzu

e-mail: wicedyrektor1@wodnsieradz.edu.pl

RZECZ O WOLNOŚCI RELIGIJNEJ W KOMUNIKACJI SZKOLNEJ

Abstrakt: Artykuł *Rzecz o wolności religijnej w komunikacji szkolnej* to recepta na połączenie teorii z praktyką w pracy z uczniem na lekcjach poświęconych komunikacji językowej. Pochylenie się nad znakiem, symbolem, wreszcie kodem językowym w kontekście wolności religijnej to trudny temat edukacyjny, który czeka współczesnego nauczyciela.

Słowa kluczowe: wolność religijna, edukacja, religia w szkole, dialog międzyreligijny, znak religijny, komunikacja szkolna.

Abstract: The article *The Thing about Religious Freedom in School Communication* is a recipe for combining theory with practice at work with a student in classes devoted to language communication. Bending over a sign, a symbol, and finally a language code in the context of religious freedom is a difficult educational topic that awaits the modern teacher.

Key words: religious freedom, education, religion in school, interreligious dialogue, religious sign, school communication.

Rodzice, opiekunowie, nauczyciele, wychowawcy i wszyscy, którzy mają większy lub mniejszy wpływ na wychowanie i rozwój młodego człowieka często zapominają, że uczeń, ten młody człowiek, to część współczesnego społeczeństwa. Zapominają, że to przyszłość społeczeństwa, a co za tym

SYLWIA DĘGA-FRĄTCZAK – dr; wicedyrektor Centrum Rozwoju Edukacji Województwa Łódzkiego w Sieradzu, wieloletni wychowawca młodzieży w szkole średniej, nauczyciel dyplomowany języka polskiego, nauczyciel akademicki i konsultant, instruktor teatralny.

idzie, należałoby już na poziomie edukacyjnym uwrażliwić go i nauczyć dialogu międzyreligijnego. Zaszczepić w nim poszanowanie do szeroko rozumianej wyznaniowości. Jest wiele istniejących już pomysłów, metod i stosowanych rozwiązań w tym temacie. Warto jednak, mając do dyspozycji takie dokumenty jak choćby Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego [...]¹, wypełnić rozpisane w podanej podstawie prawnej cele kształcenia (wymagania ogólne) i treści nauczania (wymagania szczegółowe) z języka polskiego ze wskazaniem obszaru wolności religijnej.

Trudny, często wywołujący kontrowersje, temat można spróbować uporządkować w bardzo prosty sposób już na poziomie edukacji młodego człowieka. Służy temu niewątpliwie blok przedmiotów humanistycznych, gdzie nauczyciel może wykazywać się większą wrażliwością na tematy związane z komunikacją społeczną i medialną. I tak u ucznia klasy IV–VI szkoły podstawowej, na zajęciach z języka polskiego realizuje się obszar o nazwie *Komunikacja językowa i kultura języka*. W oparciu o wymagania, nauczyciel m.in. rozwija rozumienie wartości języka ojczystego oraz jego funkcji w budowaniu tożsamości osobowej ucznia oraz wspólnot: rodzinnej, narodowej i kulturowej. Ponadto rozwija rozumienie twórczego i sprawczego charakteru działań językowych oraz formowanie odpowiedzialności za własne zachowania językowe².

Uczeń klasy VII–VIII z kolei ma m.in. rozumieć, na czym polega grzeczność językowa i zastosować ją w wypowiedziach³. W podstawie programowej na poziomie szkoły ponadgimnazjalnej, obecnie ponadpodstawowej, wzbogaca się o nowe treści wspomniany dział *Komunikacji językowej i kultury języka*. Tutaj kształcenie językowe obejmuje: „1. Pogłębianie funkcjonalnej wiedzy z zakresu nauki o języku. 2. Wzbogacanie umiejętności komunikacyjnych, stosowne wykorzystanie języka w różnych sytuacjach komunikacyjnych. 3. Funkcjonalne wykorzystywanie wiedzy o języku w odczytaniu

¹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, Dz. U. z 2017 r., poz. 356.

² *Podstawa programowa przedmiotu język polski. II etap edukacyjny*, <https://podstawa-programowa.pl/Szkola-podstawowa-IV-VIII/Jezyk-polski> [14.09.2022].

³ Tamże.

sensów zawartych w strukturze głębokiej tekstów literackich i nieliterackich. 4. Świadome wykorzystanie działań językowych w formowaniu odpowiedzialności za własne zachowania językowe. 5. Uwrażliwianie na piękno mowy ojczystej, wspomaganie rozwoju kultury językowej, doskonalenie umiejętności posługiwania się poprawną polszczyzną⁴.

Jeśli chodzi o omawiany – III etap edukacyjny, to obowiązuje utrwalanie, poszerzanie i doskonalenie wiadomości i umiejętności nabytych w szkole podstawowej. Uczeń poznaje pojęcie znaku językowego oraz języka jako systemu znaków; rozróżnia typy znaków i określa ich funkcje w tekście; zna pojęcie aktu komunikacji językowej oraz jego składowe (komunikat, nadawca, odbiorca, kod, kontekst, kontakt)⁵. Zacytowane wymagania szczegółowe są wytycznymi do dalszych rozważań.

1. O wolności religijnej ukrytej w znaku

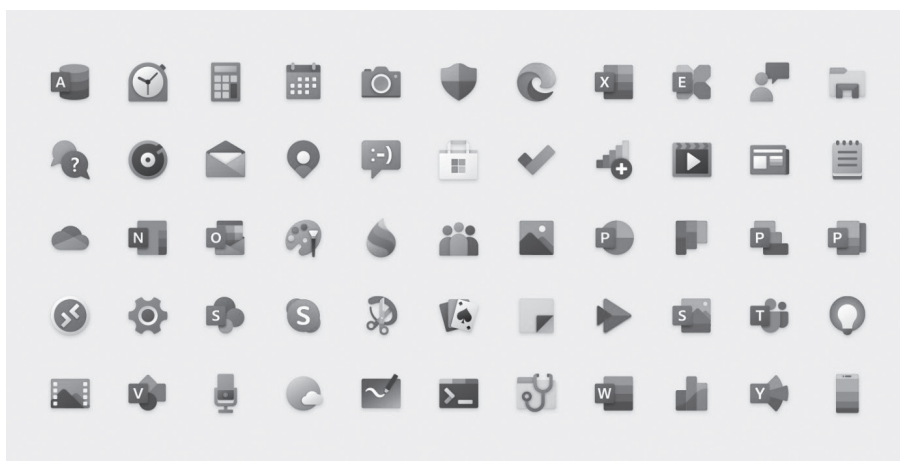
Nauczyciel danego przedmiotu nie pyta, co kryje się pod rozpisanymi celami i treściami ujętymi w poszczególnych podstawach programowych. On je realizuje. Gdy na zajęciach z języka polskiego nauczyciel rozpoczyna wdrażanie treści związanych z komunikacją językową, to: wyjaśnia pojęcie znaku, podaje definicję, przedstawia typy znaków, przeprowadza ćwiczenia, by ukazać uczniowi funkcje znaków w tekście. Na ogół na tym się po-przestaje. Zadanie z podstawy programowej zostaje zrealizowane, można przejść dalej, czas nagli. Można jednak przy omawianiu tematu znaku roz-szerzyć rozważania o kwestie takie jak patriotyzm i religie. Po zapoznaniu młodzieży szkolnej ze słownikową definicją znaku⁶, który posiada formę (stronę znaczącą) i treść (stronę znaczoną), przekazać informacje na temat rodzajów znaków. Omawiając znaki naturalne (symptomy lub oznaki) czy znaki konwencjonalne, czyli umowne (sygnały), podaje się uczniom kolejny podział na ikony i symbole.

⁴ Podstawa programowa przedmiotu język polski. III etap edukacyjny, <https://podstawa-programowa.pl/Liceum-technikum/Jezyk-polski> [14.09.2022].

⁵ W. Kozałak, *Vademecum nauczyciela. Wdrażanie podstawy programowej w szkole ponadpodstawowej*, Warszawa 2019, s. 22.

⁶ Znak – przedmiot, czynność, zjawisko fizyczne postrzegane jako element mający znaczenie, czyli wskazujący na rzeczywistość poza nim. Znak jest istotny nie ze względu na swoje cechy zewnętrzne, ale z uwagi na element rzeczywistości, do których się odnosi. Por. za M. Gutowska, M. Merska, Z. Kołos, J. Jończy, H. Moszczeńska, *Teraz matura. Język polski*, Warszawa 2015, s. 77.

Pierwsze z wymienionych posiadają łatwą do rozpoznania cechę – są podobne do tego, co oznaczają. W tym miejscu można przedstawić uczniom planszę, gdzie jedna z firm działających na rynku informatycznym, prezentuje nowe ikony systemu Windows 10. Młodzież w znacznym stopniu zna te rysunki, stosuje poniższe grafiki w swoim otoczeniu. Wie, że ikona przedstawiająca zegar analogowy oznacza dosłownie miejsce, gdzie wyświetla się aktualny czas.

Rys. 1. Ikony systemu Windows 10

Źródło: <https://www.bing.com/images/search?q=10+Ikona&form=IRBPRS&first=1&tsc=ImageHoverTitle> [14.09.2022].

W pojęciu symbolu brakuje takiego podobieństwa między formą a treścią. Dochodzi tutaj do połączenia werbalnego i niewerbalnego przekazu. Uczeń od najmłodszych lat poznaje symbole, głównie narodowe⁷, uczy się ich poszanowania. Kolejne etapy edukacyjne powinny rozwijać tę wiedzę. Rolą nauczyciela szkoły ponadpodstawowej jest wprowadzenie nowych treści, by młody człowiek mógł powiedzieć o swojej fladze znacznie więcej,

⁷ „Symbole, które w występują w obrębie danego narodu, a także w jego relacjach ze światem zewnętrznym, katalizują formowanie się tożsamości narodowej oraz służą jej podtrzymywaniu. Mają na celu zjednoczenie ludzi poprzez tworzenie wizualnych, werbalnych lub ikonograficznych reprezentacji narodu, wartości, celów lub historii. Symbole te są często poruszane w ramach obchodów patriotycznych lub społecznych i mają na celu włączenie i reprezentowanie wszystkich obywateli społeczności narodowej”. https://pl.wikipedia.org/wiki/Symbol_narodowy [14.09.2022].

niż kilka poznanych wcześniej wersów wiersza pt. *Barwy ojczyste* Czesława Janczarskiego:

„Powiewa flaga, gdy wiatr się zerwie.
A na tej fladze biel jest i czerwień.
Czerwień to miłość, biel – serce czyste.
Piękne są nasze barwy ojczyste”⁸.

Poziom wiedzy współczesnych polskich nastolatków na temat symboli narodowych można ocenić po wieloletniej obserwacji kolejnych roczników uczniów⁹. Bywa tak, że młody człowiek, uczestnicząc w uroczystym apelu rozpoczynającym nowy okres edukacyjny w nowej szkole, żuje gumę i nie potrafi zachować odpowiedniej postawy, gdy słyszy hymn narodowy, gdy reprezentanci społeczności uczniowskiej wprowadzają sztandar szkoły. Pojawiają się nawet pytania – „Po co to komu?”, „Co to sztandar?”. Te kolokwialne wypowiedzi świadczą o niezwykle niskiej świadomości wielu uczniów na temat istoty symboli narodowych. Warto podkreślić, że dużo wysiłku i zaangażowania czeka współczesnych pedagogów, by nauczyć młodzież poszanowania symboli narodowych naszego kraju i innych państw.

Przywołany powyżej obraz ukazujący niski stan świadomości wśród grupy uczniów szkoły ponadpodstawowej na temat symboli narodowych ma analogiczne ujęcie w temacie kolejnej grupy symboli – symboli religijnych. Ów obszar jeszcze trudniej przybliżyć uczniom w obecnych czasach, gdyż wiąże się ze znanym dziś określeniem RODO¹⁰. W myśl zapisów z przywołanego rozporządzenia, nie można na forum klasy zadawać pytań na temat wyznań religijnych, przekonania religijnego poszczególnych uczniów, gdyż są to dane osobowe zaliczające się do szczególnie chronionych kategorii danych. Nauczyciel może jedynie stosować stwierdzenia uogólniające, m.in. „Mówimy o symbolach – jakie znacie symbole religijne? Wymieńmy je, proszę”. I kiedy poszczególni uczniowie przywołają: krzyż, gwiazdę Dawida, półksiężyc i inne – może rozpocząć się realizacja wychowawczego

⁸ C. Janczarski, *Barwy ojczyste*, https://czasdzieci.pl/czytanki/id,891906-_barwy_ojczyste.html [14.09.2022].

⁹ Autorka niniejszej wypowiedzi pracuje z młodzieżą od 2003 roku, otoczyła opieką wychowawczą pięć klas – dwie klasy technikum i trzy klasy zasadniczej szkoły zawodowej.

¹⁰ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE – dokument powszechnie określa się skrótem RODO.

elementu lekcji. Rozpoczyna się edukacja związana z tematem wolności religijnej ukrytej w znaku. Po wykładzie wprowadzającym i aktywizującym, można ukazać młodzieży planszę z symbolami największych religii świata:

Rys. 2. Symbole największych religii świata

Źródło: <https://prawiejakmango.wordpress.com/2014/05/23/czlowiek-w-kregu-wiary-wplyw-religii-na-kulture-i-spoleczenstwo/>.

Krótki komentarz na temat poszczególnych religii monoteistycznych i wybranych politeistycznych może okazać się nieodzowny. Uczniowie zaledwie orientują się, że są osoby wyznające wiarę w jednego Boga lub w wielobóstwo. Warto w tym miejscu podkreślić, że do grona tych pierwszych należą: chrześcijaństwo, islam, judaizm. Ponadto wiara w jednego Boga obowiązuje w większości odłamów hinduizmu. Chrześcijanie uznają wiarę w jednego Boga, ale w trzech osobach: Bóg – Ojciec, Syn Boży i Duch Święty. Chrześcijański Bóg jest miłosierny. Wyznawcy islamu wyznają Boga – Allaha, który jest dla nich jedyną istotą doskonałą i godną czci. Jest on stwórcą nieba i ziemi, sprawiedliwym panem świata, życia i śmierci. Największym grzechem w islamie jest oddawanie czci innym bogom, świętym, a także zbytne przywiązanie do spraw materialnych, jak również do swoich bliskich. Wyznawcy judaizmu wierzą w Jahwe, najwyższego władcę całego wszechświata, który uczynił Żydów narodem wybranym. Kochają go i jednocześnie boją się swego Boga. Uważają, że jego imię jest święte, dlatego go nie wypowiadają. Religie hinduistyczne uznają Boga o imieniu Brahman lub Iśwara. Może on mieć różną postać. Do wyznań politeistycznych należą

m.in. przedchrześcijańskie religie Słowian, starożytnych Greków i Egipcjan, buddyzm, a także wierzenia Azteków i niektóre odłamy hinduizmu”¹¹. Następnie, warto zauważyć, że „opublikowano spis największych religii świata. Przedstawiono je według procentowego udziału ich wyznawców na całym świecie. Na pierwszym miejscu znalazło się chrześcijaństwo. Według zgromadzonych danych, 33,43% populacji na całym świecie to chrześcijanie. Drugie miejsce w tym rankingu zajął islam. Jego wyznawcy stanowią 24,35% ludności na Ziemi. Trzecie miejsce w zestawieniu zajął hinduizm – 13,78%, czwarte buddyzm – 7,13%, a piąte sikhizm – 0,36%. Dalej w rankingu największych religii świata jest judaizm – 0,21%”¹².

Przemierzając tok lekcji, po części wprowadzającej, rozpoczyna się część realizacyjna, gdzie nauczyciel przedstawia symbole religijne wymienionych przez uczniów i zaprezentowanych wcześniej religii i wyznań świata. Warto w tym miejscu podkreślić, że – bez wyjątku – należy się poszanowanie każdego ze znaków religijnych, że żaden wyznawca nie powinien spotkać się z dyskryminacją, prześladowaniem, czy tak modnym dziś wśród młodzieży – hejtem w wersji werbalnej lub niewerbalnej. Pamiętając, że „jedną z najistotniejszych cech symbolu jest jego ontyczna otwartość, która przejawia się najpełniej w jego funkcji religijnej”¹³, warto podkreślić uczniom, że z konkretnym symbolem religijnym – wspomnianymi: krzyżem czy gwiazdą Dawida wiąże się konkretna rzeczywistość, doświadczenie minionych i obecnych wyznawców, wreszcie głębia przeżyć. Poszerzając uczniom stronę semantyczną symbolu, można zilustrować go przykładem. Współczesny uczeń nie tylko lubi stosowanie na lekcji przykładów, doświadczeń, pracy z obrazami, ale wręcz sam je przywołuje. Wykorzystanie w tym miejscu choćby funkcjonującej głęboko w świadomości ucznia epopei *Pan Tadeusz* A. Mickiewicza, niesie ze sobą konkretny obraz, znaczenie, przykład. *Pan Tadeusz* to nie tylko tytuł znanej lektury szkolnej, to „symbol wartości, wzorców, norm, idei przywołanych z przeszłości, lecz także kolejnych symboli, z którymi są one związane”¹⁴. Analogicznie symbol religijny, na przykład krzyż – to nośnik konkretnych znaczeń. Jeden z francuskich uczonych – Pierre

¹¹ Por. *Jakie są największe religie świata?*, <https://wiadomosci.onet.pl/religia/religie-swiata-jakie-sa-najwieksze-religie-swiata/sgsp27q> [14.09.2022].

¹² Tamże.

¹³ M. Piróg, *Psyche i symbol. Teoria symbolu Carla Junga na tle ujęć porównawczych rzeczywistości symbolicznej*, Kraków 1999, s. 163–164.

¹⁴ A. Szpociński, *Spółeczne funkcjonowanie symboli*, w: *Symbol i poznanie*, red. T. Kosterko, Warszawa 1987, s. 16.

Bourdieu – twórca teorii przemocy symbolicznej, m.in. głosił, że „ujęcie kulturowe przekazywane jest nam w szkole jako jedyne i niepodlegające dyskusji, przez co uznajemy je za oczywiste i naturalne”¹⁵. Należy przy tym zachować ostrożność, aby działanie pedagoga zaszczipiającego opisywaną wiedzę nie wpisało się w teorię przywołanego socjologa i filozofa z odwrotnym skutkiem – aby młody człowiek nie odczuł presji, a co za tym idzie u uczniów – negacji i buntu. Uczony w swoich badaniach doszedł też do istotnej w tym miejscu uwagi, że „symbol może być opisany przez potrójną strukturę: znaczenia, oceniania i wiary. Słowa, wypowiedzi – nie są tylko (poza wyjątkowymi okolicznościami) znakami bogactwa, których intencją jest być ocenianymi i cenionymi, oraz znakami autorytetu, których intencją jest, aby im wierzyć i być posłusznym”¹⁶. Uczeń pozna symboliczne znaki, zapewne dokona ich oceny. Czy uwierzy? – to pytanie pozostanie retorycznym.

Wnikliwy czytelnik powyższego wywodu może zapytać – Dlaczego tak krótko, fragmentarycznie, wręcz enigmatycznie proponuje się poruszanie treści dotyczących uwrażliwienia na znaki religijne? Doświadczony pedagog odpowie – To jest tylko element lekcji na temat znaku w komunikacji, który rozwinąć można na innych zajęciach, np. realizując plan pracy wychowawcy klasowego czy jeden z planów pracy wychowawczych obowiązujących na terenie danej placówki oświatowej.

2. O akcie komunikacji z kodem

Zastanawiać może fakt opisywania w tym miejscu tak oczywistych treści jak elementy aktu komunikacji językowej. Chcąc przejść do ukazania istoty pojęcia kodu w temacie wolności religijnej, warto przypomnieć teoretyczne ujęcie tego elementu, który jest obok komunikatu, nadawcy, odbiorcy, kontekstu czy kontaktu, jednym ze składników aktu komunikacji. Jest „systemem znaków umożliwiającym przekazanie i odczytanie komunikatu. Aby doszło do wymiany informacji, nadawca i odbiorca muszą posługiwać się wspólnym kodem, czyli tym samym językiem. Kod słowny może być wzbogacony kodem pozasłownym (np. cyframi i symbolami, językiem ciała, piktogramami – znakami informacyjnymi)”¹⁷. Pedagog, omawiając z uczniami zagadnienia

¹⁵ Pierre Bourdieu, https://pl.wikipedia.org/wiki/Pierre_Bourdieu#Teoria_Pierre%E2%80%99a_Bourdieu [20.09.2022].

¹⁶ E. Hałas, *Symbole w interakcji*, Warszawa 2001, s. 160.

¹⁷ Gutowska, Merska, Kołos, Jończy, Moszczeńska, *Teraz matura*, s. 79.

z działu *Komunikacji językowej i kultury języka* zalecanej we wspomnianej podstawie programowej, może w tym miejscu zaprezentować, jak bardzo język ciała wpisany w kod (element aktu komunikacji językowej) – może nieść znaczenie obojętności, niechęci, czy aprobaty u odbiorcy owego kodu. Niestety we współczesnym świecie – w kontekście symboli religijnych czy państwowych – mimika, gesty, postawy, przybierają często postać gniewu, złości, negacji. Ludzie, głównie młodzi, wyrażają swoje negatywne opinie wobec tych symboli w sposób zbyt emocjonalny, bezpośredni, powierzchowny i stereotypowy. Warto zapytać młodzież: Czy tak można? Czy mamy prawo, by krytykować, wyśmiewać, a czasem nawet przy użyciu siły fizycznej naruszać nietykalność danego człowieka i jego symbole religijne czy narodowe? Każda odpowiedź powinna zostać dokładnie omówiona przez pedagoga realizującego lekcję na temat rodzajów i znaczenia kodu językowego w komunikacji. Należy uczniom uzmysłwić, że łacińskie słowo *communicatio* znaczy „wymiana”, „łączność”. Słownikowe wyjaśnienie staje się kluczem – komunikacja językowa ze wszystkimi swoimi elementami, a więc i kodem – ma łączyć ludzi różnych narodowości czy wyznań. Młodzi ludzie powinni od nauczyciela usłyszeć stanowczy sprzeciw wobec choćby prób negocjowania kodów językowych odnoszących się do wartości patriotycznych czy religijnych. Edukacja w tym zakresie jest niezwykle ważna w kontekście przyszłych relacji społecznych.

3. Rzecz dla wychowawcy

Nie można zapominać o nauczycielach, którzy nie uczą przedmiotów humanistycznych. Tworząc plan pracy wychowawcy klasowego można wpisać i realizować poruszany temat, gdyż zgodnie z ważnym dla pracowników szkoły dokumentem, jakim jest Karta Nauczyciela, pedagog zobowiązany jest do realizacji czynności wymienionych w art. 6. przywołanego aktu. Otóż nauczyciel obowiązany jest do rzetelnego realizowania zadań związanych z podstawowymi funkcjami szkoły: dydaktyczną, wychowawczą i opiekuńczą [...], wspierania każdego ucznia w jego rozwoju [...], kształcenia i wychowywania młodzieży w umiłowaniu Ojczyzny, w poszanowaniu Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, w atmosferze wolności sumienia i szacunku dla każdego człowieka, dbania o kształtowanie u uczniów postaw moralnych i obywatelskich zgodnie z ideą demokracji, pokoju i przyjaźni między ludźmi różnych narodów, ras i światopoglądów¹⁸. Wieloaspektowe działania

¹⁸ Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. – Karta Nauczyciela, Dz. U. z 2021 r., poz. 1762, art. 6.

domagają się szerokiej realizacji. I rzeczywiście mogą zostać spełnione, jeśli wychowawca sięgnie po liczne metody aktywizujące, formy i sposoby pracy z uczniem.

* * *

Artykuł niniejszy jest autorską próbą połączenia teorii z praktyką, która jest możliwa w przestrzeni szkolnej, klasowej, lekcyjnej, ale tylko wtedy, gdy osoba prowadząca proces edukacyjny będzie chciała poza zapoznaniem z teorią, pozostawić w młodym człowieku konkretny zespół wartości, podejmie próbę ukazania tych wartości ukrytych w znaku, symbolu, kodzie językowym. Przedstawiony w niniejszej wypowiedzi zespół rozwiązań to rodzaj recepty, której zastosowanie może przyczynić się do wychowania patrioty, dobrego człowieka, który będzie uwrażliwiony na ekumenizm i wielonarodowość. Rzecz wydaje się być prosta do przekazania w szkolnej przestrzeni, choć właśnie miejsce – ta potocznie ujmowana szkolna ławka – może wywierać na młodym człowieku swego rodzaju presję, podobnie jak osoba nauczyciela. Do tematu wolności religijnej należy podchodzić niezwykle ostrożnie, by nie narzucać szacunku do symboli religijnych czy państwowych, a uczyć o nich, uświadamiać młodych ludzi o ich randze i znaczeniu.

Jako praktyk funkcjonujący od wielu lat w rzeczywistości szkolnej, nie obawiam się postawić tezę, że edukowanie człowieka w temacie wolności religijnej powinno być na stałe wpisane w dialog szkolny, lekcyjny i wychowawczy, głównie w toku realizacji przywołanej podstawy programowej kształcenia ogólnego.

BIBLIOGRAFIA

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej. Dz. U. z 2017 r., poz. 356.

Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. – Karta Nauczyciela, Dz. U. z 2021 r., poz. 1762.

Podstawa programowa przedmiotu język polski. II etap edukacyjny, <https://podstawaprogramowa.pl/Szkola-podstawowa-IV-VIII/Jezyk-polski> [14.09.2022].

Podstawa programowa przedmiotu język polski. III etap edukacyjny, <https://podstawaprogramowa.pl/Liceum-technikum/Jezyk-polski> [14.09.2022].

Gutowska M., Merska M., Kołos Z., Jończy J., Moszczeńska H., *Teraz matura. Język polski*, Warszawa 2015.

Hałas E., *Symbole w interakcji*, Warszawa 2001.

Jakie są największe religie świata?, <https://wiadomosci.onet.pl/religia/religie-swiata-jakie-sa-najwieksze-religie-swiata/sgsp27q> [14.09.2022].

Janczarski C., *Barwy ojczyste*, https://czasdzieci.pl/czytanki/id,891906-_barwy_ojczyste.html [14.09.2022].

Kozak W., *Vademecum nauczyciela. Wdrażanie podstawy programowej w szkole ponadpodstawowej*, Warszawa 2019.

Pierre Bourdieu, https://pl.wikipedia.org/wiki/Pierre_Bourdieu#Teoria_Pierre%20%80%99a_Bourdieu [20.09.2022].

Piróg M., *Psyche i symbol. Teoria symbolu Carla Junga na tle ujęć porównawczych rzeczywistości symbolicznej*, Kraków 1999.

Szpociński A., *Społeczne funkcjonowanie symboli*, w: *Symbol i poznanie*, red. T. Kostyrko, Warszawa 1987, s. 13–32.